

MÚHELY

NÉMETH ILDIKÓ

ADALÉKOK A HABSBERG BIRODALOMBAN ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN MŰKÖDŐ TISZTI LEÁNYNEVELŐ INTÉZETEK TÖRTÉNETÉHEZ*

A XVIII. század második feléig, Mária Terézia uralkodásának időszakáig a nőnevelés, mint közoktatási feladat gyakorlatilag nem létezett Magyarországon. Az 1777. évi Ratio Educationis, amely a Habsburg Birodalomban először kísérte meg (a már fennálló állapotokat rögzítve) egységes szervezeti keretbe foglalni a közoktatást, először rögzítette állami szinten a nők iskoláztatásának szükségességét, mert kimondta, hogy az alapfokú iskoláztatásban mind a fiú, mind a leánygyermek részt vesznek. Egészen a XIX. század közepéig a leányok számára az egyetlen szervezett iskolai képzést az elemi iskola elvégzése jelentette. Ha tovább képezték is őket, a többnyire zárdaiskolákban vagy magánintézetekben folyó leányoktatás elsődleges célja az volt, hogy a növendékeket a későbbi középosztálybeli feleség és anya szerepére készítsék elő, felvértezve őket az általános műveltséghez szükséges zenei, nyelvi, irodalmi és történelmi ismeretekkel. A megélhetést biztosító szakmák elsajátítására is a zárdaiskolákban nyílt először lehetőség: az 1870-es évektől kezdve a tanítóképzőt, különféle varró- vagy kereskedelmi tanfolyamokat végzett leányok már létbiztonságot nyújtó, szakmát adó bizonyítványt kaphattak kézhez. A XIX. század második felében kiteljesedő intézményes leányoktatás egy különleges szegmensét alkották a tisztii leánynevelő intézetek: Hernals,¹ Sopron és Hirtenberg² iskolái. Az első ilyen jellegű iskolát még a XVIII. század végén St. Pöltenben³ állították fel, II. József kezdeményezésére. A tisztii leánynevelő intézetet azért alapította az uralkodó, hogy a császári-királyi hadsereg tisztjeinek elárvult leányai megfelelő neveletésben részesüljenek és később nevelőnőként, tanítónőként a megélhetésüket is biztosíthassák. Az idővel Hernalsba (Bécs) költöző intézet, majd a soproni iskola kialakulásának vázlatos történetét követi nyomon a tanulmány, a kezdetektől egészen a Monarchia felbomlásáig.

* A tanulmány a *Tisztii leánynevelő intézetek az Osztrák–Magyar Monarchiában* címmel a 2006-os osztrák–magyar neveléstörténelmi konferencián Fürstenfeldben elhangzott előadás alapján készült.

¹ Hernals (Ausztria) ma Bécs 17. kerülete. 1892-ben az addig önálló Hernals, Dornbach és Neuwaldegg községeket egyesítették, és Bécshez csatolták.

² Hirtenberg (Ausztria) Alsó-Ausztriában, a badeni kerületben található. Az Odescalchi hercegi kastélyt Viktor von Odescalchi 1852-ben adta el az államnak, évekig lögyapótygár működött benne, majd renoválták, és a hadügyminisztérium 1879-ben a tisztii leánynevelők nyaralójaként hasznosította.

³ Sankt Pölten (Ausztria) Alsó-Ausztria tartományi fővárosa.

A tiszti leánynevelő intézetek történetére vonatkozó források és a kutatás nehézségei

A tiszti leányneveldek történetének kutatása izgalmas feladattá és nyomozómunkává válik, mihelyt túllép a kutató az ismert két-három, az intézmények történetével foglalkozó feldolgozáson, és levéltári adatok felhasználásával további részletek tisztázására törekszik. Az intézetek korai történetére vonatkozóan alapvető forrásmunka a hernalsi intézet igazgatónőjének, Adele Arbternek 1892-ben közzétett könyve a hernalsi és a soproni iskolákról.⁴ Adele Arbter 1892-ig követte végig az intézetek történetét, az ezt követő időszakról kevés adatot találunk. Karl Rosenberg a millenniumra adott ki fényképalbumot *A k.u.k tiszti leánynevelő intézetek története szóban és képen* címmel.⁵ A soproni iskola esetében nagy szerencsénk, hogy a jogutód M. Kir. Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet tanárnője, Gangel Erzsébet 1936-ban, a tanintézet megalakulásának 80. évfordulóját követően újra összefoglalta iskolája történetét.⁶ Ha a szintén nyomtatott formában elérhető 1859-es hernalsi rendtartást⁷ is számba vesszük a szakirodalmi listán, a továbbiakban már csak a nőnevelés kérdésével általánosságban foglalkozó neveléstörténeti munkák egy-egy részfejezetére, bekezdésére hivatkozhatunk.

A tiszti leánynevelő intézetek korai történetének hézagait pótlendő, immár a levéltári forrásfeltárás az egyetlen járható út. Problémát jelent, hogy nagyon kevés iratanyaga maradt fenn mind a hernalsi, mind a soproni intézetnek, az eredeti intézeti irattárak elpusztultak. A bécsi Kriegsarchiv egy levéltári doboz terjedelemben őriz hernalsi és két doboz terjedelemben soproni dokumentumokat.⁸ Hernals történetére vonatkozó legfontosabb adatok Adele Arbter könyvében már megjelentek, a soproni intézetről pedig abból az időszakból származnak az iratok, amikor az 1870-es évek közepén a Cs. Kir. Hadügyminisztérium átvette az iskola fenntartását.⁹ Aprólékos és hosszadalmas kutatómunkát igényel az intézetekkel kapcsolatban lévő egyéb iratképzők iratanyagának felkutatása és áttekintése.¹⁰ A magyar neveléstörténet gyakorlatilag alig foglalkozott a soproni iskolával,¹¹ osztrák oldalról pedig szintén hiányos a tanintézetek történetének feldolgozottsága.

⁴ *Arbter* 1892.

⁵ *Rosenberg* 1896.

⁶ *Gangel* 1937.

⁷ *Reglement* 1859.

⁸ Österreichisches Staats- und Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: Kriegsarchiv) Militär-Schulen, Karton Nr. 1499. Hernals; Karton Nr. 1500., 1501. Sopron. A hernalsi iratanyag többek között töredékes növendéki névsorokat tartalmaz, valamint az 1888-ban felszentelt intézeti kápolna történetét. A soproni iratok között az 1877. évi hadügyminisztériumi fenntartásba vétel iratai mellett a későbbi építkezések dokumentációját is megtaláljuk. Mindkét iratanyag töredékes.

⁹ A magyar Hadtörténelmi Levéltárban csak minimális, XX. századi iratanyagot találunk, mint ahogy az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum is csak a két világháború közötti időből őriz értesítőket.

¹⁰ Vö.: *Németh* 2014. 181–199. o.

¹¹ A soproni intézet XX. századi történetére vonatkozóan lásd: *Závodi* 2005. 53–73. o. és *Závodi* 2006. 139–156. o.

A kezdetek: St. Pöltenől Hernalsig

A XVIII. században virágzó számos kolostori leányiskola mellett Mária Terézia és különösen II. József erőteljesen szorgalmazták olyan világi leánynevelő intézetek felállítását, melyek megfelelő nevelésben részesíthették a felsőbb középosztályok leánygyermekkeit, elsősorban a császári hivatalnokok és katonatisztek leányait. Fontosnak tartották, hogy az arisztokrácia gyermekeinek nevelése kevésbé a külföldi guvernántok, mint inkább jól képzett osztrák nevelőnők kezébe kerüljön. Két, állami segítséggel alapított és állami felügyelet alatt álló intézmény vállalta ezt a feladatot: a tiszti leánynevelőintézet (Offizierstochter-Erziehungsinstitut) és a polgári leánynevelde (Civil Mädchenpensionat).¹²

1775 márciusában Hadik András¹³ gróf, tábornagy, a bécsi Udvari Haditanács frissen kinevezett elnöke tett javaslatot II. József császárnak egy tiszti leánynevelő intézet alapítására. Hadik azzal érvelt, hogy míg a szükségét szenvedő tiszti családok fiúgyermekéi minden további nélkül elhelyezhetők a hadseregben vagy a katonai iskolákban, addig a tiszti leányárvák számára semmiféle, szociális biztonságot adó megoldás sem létezik. A kezdeményezést hamar tett követte, az intézet alapítólevelének tekinthető, az Udvari Haditanács által kiadott leirat 1775. augusztus 5-én kelt. A tanintézet létesítésének célja eszerint: „Egyrészt és főként arra érdemes tiszteteknek kíván lehetőséget teremteni, hogy leányaikról gondoskodjanak, más részről a nemesség és a tiszteletre méltó rendek nőnemű fiatalsága számára megbízható és szolgálatkész nevelőnők kiképzésével attól kívánja megkímélni a főrangúakat, hogy külföldről kelljen nevelőnőt hoztatniuk.”¹⁴ 1775. október 14-én már az intézmény élére állítandó jövendőbeli igazgatónő számára is elkészült a nevelés és oktatás irányvonalát meghatározó utasítás: „Őfelsége leggyengédebb szándéka szerint a szükségét szenvedő katonatiszti leányok jelentős számban megfelelő módon neveltetnek a hitbéli dolgokban, az áhitatban, istenfélelemben, a keresztényi és tisztességes viselkedési szokások szerint, szükség szerint taníttatnak olvasásra, írásra és számolásra, jövendő hivatásuknak megfelelően a női kézimunkákra, háztartási dolgokra és konyhaművészetre, ugyancsak a szükséges élelmek beszerzésére és saját háztartásuk ügyes és alkalmas vezetésére.”¹⁵

A létrejövő új intézmény működtetésének anyagi alapjait az a 60 ezer gulden teremtette meg, amelyet II. József rendeletére a katonagyermekek számára tett alapítványtól (Soldatenkinder-Fond) vontak el, hogy a tiszti leánynevelő intézet számára új alapítványt hozhassanak létre. Az alaptőke kamataiból finanszírozták a növendékek ellátását. Adományok és további kamatok, illetve befektetések nyereségei folytán tovább emelkedett az alaptőke összege, így egyre több növendéket tudott felvenni az intézet.¹⁶

Mivel Bécsben nem találtak megfelelő házat az intézmény számára, az első intézeti év Sankt Pöltenben nyílt meg 1775. december 14-én, egy bérelt házban, tíz növendéssel. Az intézetbe felvehetőek voltak az ötéves korukat betöltött, vagyontalan tiszti családokból

¹² Flich 1995. 270. o.

¹³ Hadik András (*Csallóköz, 1710 – Bécs, †1790) Andreas Reichsgraf Hadik von Futak magyar huszártábornok, császári tábornagy.

¹⁴ *Arbter* 1892. 3. o.

¹⁵ *Arbter* 1892. 4. o.

¹⁶ *Arbter* 1892. 1. o.

származó, katolikus vallású árva leánygyermek. A lányok az Angolkisasszonyoknál¹⁷ tanultak, de a többi növendéktől elkülönítetten, külön osztályteremben. 1777-ben át is költöztek egy másik házba, az Angolkisasszonyok zárdájának közelébe.¹⁸ Még ebben az évben kérelmezte az Udvari Haditanács elnöke, hogy azok a volt növendékek, akik betegség vagy egyéb körülmények miatt munkaképtelenné váltak, katonai nyugdíjat kaphassanak – a kérelemről ekkor még nem született döntés. 1779-ben II. József is meglátogatta az nevelőintézetet és az ott látottakról nagy megelégedéssel nyilatkozott. A császár továbbra is szorgalmazta az iskola Bécsbe költöztetését, és 1785-ben utasította az Udvari Haditanácsot a feloszlátott pálos rend hernalsi kolostorának és a közeli szántóterületnek a megvásárlására. Az uralkodó személyes anyagi hozzájárulása tette lehetővé a régi kolostorépület megvásárlását a Klavierenberggassén, sőt az épület átalakítását is a császár fizette.¹⁹

Hernals

1786 októberében költözött át az intézet 30 növendékkal Hernalsba. II. József ez alkalomból újra szabályozta az intézmény működését: az alapítványi helyek számát negyvenre emelte és a felvételi korhatárt a betöltött nyolcadik életévben határozta meg. A növendékeknek legkésőbb húsz éves korukban el kellett hagyniuk az intézetet. Ugyancsak ekkor hagyta jóvá a császár a növendékek katonai nyugdíj jogosultságára vonatkozó rendelkezést. A megnyitást követően egy hónappal később személyesen is meglátogatta a tiszt leánynevelő intézetet új helyén.

A ma Bécs 17. kerületében, szorosan beépített házak között található épület akkoriban szőlők és szántóföldek között állt. A betörők elleni védelem érdekében hat rokkant katonát alkalmazott az intézet.²⁰

1789 és 1801 között az intézet igazgatónöje a tiszt leánynevelde mellett párhuzamosan működő, 1786-ban alapított – fentebb már említett – polgári leányotthont (Civil Mädchenpensionat) is vezette. Ez utóbbi intézmény elsődleges feladata az volt, hogy a tiszt leányneveldehez hasonló módon a császári hivatalnokok leányait képezze.²¹

A hernalsi intézetből az első években kikerülő, főúri családokhoz kiközvetített nevelőnők az intézmény jó hírnevét öregbítették. Az intézet annyi elismerést kapott, hogy 1796-ban, mintegy húszévnyi működés után, I. Ferenc összefoglaltatta az intézet nevelési elveit és kiadatta a magyar kancelláriának, más nőnevelő intézetek elé állítandó követendő példaként. Ebből a tájékoztatóból értesülhetünk arról, hogy a növendékek napjai szigorú időbeosztás szerint teltek: reggel hat órakor volt az ébresztő, felkelés, mosdás, a nagyobbak önállóan, a kisebbek a nagyobb növendékek segítségével fésülködtek. A felöltözés után a reggeli imádság következett, majd reggel nyolckor került sor a reggelire, fél kilenc és kilenc óra között a szentmisére. Kilenc órától tíz óráig tartott a hittanoktatás és

¹⁷ Angolkisasszonyok: az apácarendet 1609-ben Franciaországban alapították, internátust és iskolát biztosított az Angliából menekült nemesi családok leányainak. Az osztrák tartományokban és Magyarországon Mária Terézia telepítette le őket véglegesen.

¹⁸ Engelbrecht 1984. 165. o.

¹⁹ *Arbter* 1892. 36–37. o.

²⁰ *Arbter* 1892. 40. o.

²¹ Engelbrecht 1984. 234. o.

a természetismeret. Tízről tizenegyig számtan vagy ismétlés, vagy olvaságyakorlás folyt – ezek oktatásában nem csak a tanárnők, hanem a nagyobb növendékek is közreműködtek. Tizenegy órától zajlottak a nyelvórák, illetve a szépírási tanítása kétszer egy héten. Déltől fél egyig a kertben mozoghattak a gyermekek, rossz időben a szobákban volt szabadidejük. Fél egykor csengettek az ebédhez, ebéd után pedig csendes pihenő következett – ami annyira nem volt csendes, mert a nagyobbak ilyenkor gyakorolhatták a zongoraleckéket. Fél háromtól háromnegyed négyig ismét nyelvvoktatás következett, a növendékek a francia nyelv rejtelmeivel ismerkedtek. Négy és öt óra között ismét a pihenésre került sor, ekkor ismét lehetőségük volt a nagyobbaknak a zongoragyakorlásra. Ötől hatig történelemóra vagy nyelvgyakorlás folyt, hattól nyolcig a kertben vagy az intézet környékén sétáltak a növendékek. Amennyiben az időjárás nem tette lehetővé a szabadban való tartózkodást, olvashattak vagy zongorázhattak a lányok. Este nyolc órakor volt a vacsora, majd szabadidő kilency. Kilenc órakor az esti imádság után a növendékek a hálószobáikba vonultak. Kedd és csütörtök délutánonként már négy órától szabadfoglalkozás volt, ilyenkor a nagyobbak festhettek, a kicsik tanultak. Vasárnap és ünnepnapokon délelőtt tizenegyig misén vettek részt, a délután szabad volt. Kézimunkára is oktatták a növendékeket: kötni, varrni, hímezni tanultak.²²

1826 novemberében császári rendelet írta elő, hogy a leányok számára félévente vizsgát kell szervezni, amelyen tudásukról adhatnak számot – ahogy ez a szomszédos polgári leányotthonban, ahol világi tanítónőket képeztek, már évtizedek óta megszokott volt. A püspöki tanfelügyelő kötele volt ezekről a vizsgákról írásbeli jelentést tenni a császárnak.

Az intézet birodalomszerte elismert státuszát jelzi, hogy az 1840-ben a lipcsei Otto Wigand²³ kiadónál megjelent *Mindentudó leveleskönyv* mintalevelei között szerepel egy katonatiszt özvegyének levele is, aki kilencéves leányának hernalsi felvételét kérvényezi az uralkodónál: „Egy tiszti özvegy kérvénye az uralkodóhoz leányának a hernalsi nevelőintézetbe való felvétele ügyében.

Alulírott, 25 évnyi háborús szolgálat után ez év május 15-én elhunyt Romuald von N. százados özvegye azt az alázatos kérését bátorodik előterjeszteni, hogy kilencéves Amalie nevű leányát a hernalsi nevelőintézetbe felvételre méltóztassák. Az okok, melyek miatt ezen kérvényét előterjeszti, a következők:

Nem részestül nyugellátásban, mivel reverzállissal kötött házasságot.

Vagyontalan, és a fent nevezett gyermek mellett még egy hét éves leányról is gondoskodnia kell, valamint

hogy betegeskedése és időskori panaszai mind nehezebbé teszik számára, hogy kérését, miként ez eddig is történt, finom női munkák készítésével szerezze meg.

Mivel a nevezett gyermek a mellékelt bizonyítványok (A, B, és C) alapján egészség, magatartás, szorgalom és tudás szempontjából a szóban forgó intézménybe történő felvételre alkalmas, alulírott azzal a boldog reménnyel áztatja magát, hogy alázatos kérése elhunyt férjének sokéves szolgálatát figyelembe véve, meghallgatásra talál.

Neustadt, 1839. október 15.

Eleonora v. N., Romuald v. N százados özvegye²⁴

²² *Arbter* 1892. 48. o.; *Gangel* 1937. 19. o.

²³ Otto Wigand (*Göttingen, 1795 – †Lipcse, 1870) a XIX. század jelentős német könyvkiadója.

²⁴ *Rammeler* 1840. 166. o.

I. Ferenc József uralkodásával a fellendülés időszaka köszöntött be: a császár nagyobb összeget bocsátott az intézet rendelkezésére, amelyből további építkezések, felújítási munkálatok valósulhattak meg 1857–1858 folyamán. Az uralkodó az alapítványi helyek számát is felemelte. 1859-ben új szabályzatot adtak ki a tanintézet számára, és a hadsereg főparancsnoksága 1859. április 14-én külön parancsban intézkedett az intézmény hivatalos nevééről: K. K. Officierstochter-Erziehungsinstitut.²⁵

1874-ben vezették be a hernalsi intézetben a tanítónői képesítővizsgát, mellyel a végzősök immár nyilvános, bizonyítványt adó állami elemi iskolákban is taníthattak. A növendékeket korábban kizárólag a magán-nevelőnői munkára készítették fel. Az 1868-as magyarországi és az 1869-es ausztriai népiskolai törvények²⁶ lehetővé tették a tanító-nőket képző intézmények megalakulását, törvényi háttérrel adva a mind erőteljesebben felépülő társadalmi igénynek, mely az újonnan bevezetett tankötelezettség kapcsán felállított elemi népiskolákban is képzett tanerőket igényelt.

Időközben császári támogatással – főként Erzsébet császár- és királyné személyes gondoskodása folytán – és a Monarchia-szerte indított adománygyűjtéssel újabb fejlesztések valósultak meg: bővítették az épületet, bevezették a vezetékes vizet, újabb alapítványi helyeket létesítettek. Ebben az időben, 1877-ben került a soproni testvérintézet is a közös Hadügyminisztérium felügyelete alá, a nagyszabású közös tantervi reform és iskolafejlesztés immár mindkét intézményben megvalósulhatott.

Sopron²⁷

A Bach-korszakban Sopron közigazgatási kerületi székhely volt, közhivatalokkal, császári helyőrséggel. 1850-ben Bolza (Zahradnik) Matild²⁸ grófnő, az egyik helyőrségi tiszt felesége gyűjtést indított egy, a katonatisztek árván maradt leányait befogadó nevelőintézet létesítésére. Lelkes előkelő hölgyek, katonatisztek és soproni polgárok támogatásával létrejött a „soproni nőegyletnek árva, vagyontalan tiszt leányok nevelésére alakult egyesülete”,²⁹ amely adományokat gyűjtött az intézet felállításához szükséges tőke előteremtésére. 1855-re már összegyűlt annyi pénz, hogy az első tiszt árva leányok nevelését finanszírozni tudta az egyesület, de az önálló intézet felállítása nagyobb feladatnak bizonyult. Az egyesület által neveltetett első tizenkét növendéket a soproni Szent Orsolya Rend³⁰ fogadta be. A növendékek két szobát kaptak a zárda internátusában, a zárdaiskola tanóráit látogatták. Orvosi felügyeletükről az egyesület gondoskodott, a hölgytagok pedig rendszeresen látogatták őket és ellenőrizték fejlődésüket. 1865-ben az egyesület az első növendé-

²⁵ Ekkor jelent meg nyomtatásban az intézeti életet szabályozó *Reglement für das Hernalser Officiers-Töchter-Erziehungs-Institut*. Wien, 1859. című kiadvány is.

²⁶ Magyarországon az 1868. évi XXXVIII. tc., Ausztriában pedig az 1869. évi Reichs-Volksschulgesetz szabályozta az elemi népiskolák, a polgári iskolák és a középszintű iskolának minősülő tanítóképzők működését.

²⁷ Vö.: Németh 2014. 181–199. o.

²⁸ Bolza (Zahradnik) Matild grófnő (*Karlsbad, 1812 – †Sopron, 1868), Zahradnik Vince százados neje, az itáliai Bolza grófi család szülötte.

²⁹ Vö.: Németh 2013. 286–294. o.

³⁰ A soproni orsolyita zárdát 1746-ban alapította Mária Terézia. Az orsolyiták tanítórendként szinte valamennyi, a XIX. században létező leányiskola-típust működtették a soproni rendházhoz kapcsolt iskolájukban és internátusukban.

keket, akik már elvégezték az orsolyiták iskoláját, Pestre, az Angolkisasszonyok intézetébe küldte, hogy tanítónővé képezzék ki őket. Időközben adományokból, hagyatékokból összegyűlt az az összeg, amely már lehetővé tette egy önálló intézet felállítását. Az akkor még külvárosnak számító Hosszú soron Felsőbüki Nagy Pál testvérének, Felsőbüki Nagy Sándornak³¹ egykori palotáját vásárolták meg és alakították át az intézet céljaira. 1870 szeptemberében kezdődött meg a tanítás, az addigi zárdai növendékek közül a tizenhat évnél fiatalabbakat vették át. Az igazgatónő Hernalsból érkezett, maga is ottani intézet növendéke, majd tanára volt. Nyolc éves kortól vettek fel tanítványokat, az igazgatónő által kidolgozott tanterv szerint az első két évben a népiskola, ezt követően két évig a polgári leányiskola, a felső három évfolyamban pedig a tanítónőképző tananyagát tanulták. Két évvel később, 1872-ben Müller Paulin³² nagykereskedő került az egyesület elnöki székébe, aki személyes támogatásával és az általa gyűjtött adományokkal nagymértékben járult hozzá az intézet felszerelésének bővítéséhez. 1875-ben tette le az első két növendék a tanítónői képesítővizsgát – egy évvel azután, hogy Hernalsban is mód nyílt az állami képesítővizsga letételére.³³

Müller Paulin sokat tett az intézetért, de az utókor is hálás lehet neki, ugyanis az MNL GYMSM Soproni Levéltárában őrzött irathagyatékában maradt fenn az egylet éves beszámolóinak sorozata, mely számos adalékkal szolgál az egylet és az intézet működéséről az alapítástól egészen az egylet 1877-es feloszlásáig és az intézet hadügyi kezelésbe adásáig.³⁴ Müller Paulin sikeres nagykereskedőként az intézet menedzselésében is fontosnak tartotta, hogy ne csupán az esetlegesen és roppant egyenetlenül érkező adományokra legyen utalva az intézet fenntartása, hanem minél előbb saját bevételekre is számíthassanak. Az ő közbenjárására határozott úgy az egyesület, hogy a növendékek közé fizetős, nem árva tanulók, valamint bejárók is felvehetők.

Az egyesület katonatiszt tagjai, illetve a tisztfelések egy része azonban féltette az intézet katonai jellegét a túlzott „elvilágiasodástól”. A megfelelő működést az egyesület választmányában is többen úgy tartották fenntarthatónak, ha az intézetet a közös Hadügyminisztérium kezelésébe adják át. Formálisan a 39. számú gyalogsági ezred³⁵ tette meg az előterjesztést, mely szerint köszönettel elismerik az egylet eddigi munkáját, és csupán azért kezdeményezik annak feloszlását, „mert a nevelőintézet az államigazgatás kezei között egy stabilabb bázisra és sokkal biztosabb jövőre számíthat. A k. k. birodalmi hadügyminisztériumnak történő átadás azért is szükséges, mivel tisztek gyermekeiről van szó, akik az intézetbe történő felvételükre igényt tarthatnak, és épp ezért az ő érde-

³¹ Felsőbüki Nagy Sándor (*? – †Bük, 1852) a reformkor híres politikusának, Felsőbüki Nagy Pálnak a testvére, Felsőbüki Nagy Sándor és Somogyi Erzsébet fia. Leopoldina Vogellal kötött házasságot, egyetlen leányunk, Alexandrina örökölte a soproni Hosszú soron (ma Rákóczi utca) épült palotát.

³² Müller Paulin nagykereskedő, az intézet pártfogója (*Győr, 1820 – †1896 Sopron) Pozsonyban végezte a kereskedelmi akadémiát, majd Sopronban telepedett le, saját erejéből virágoztatta fel üzletét. Nagybefektetője volt a Sopron–Kanisza vasút valamint a Győr–Sopron–Ebenfurth vasút építésének, részvényese volt a Sopron megyei cukorgyáraknak, valamint a brennbergi kőszénbányának, elnöke a tiszti leánynevelő intézetet fenntartó egyesületnek, elnöke a Kereskedelmi és Iparkamarának. A Ferenc József rend lovagkeresztjének tulajdonosa volt, királyi tanácsos. *Soproni Újság*, 1896. január 22. 1–2. o. (nekrológ).

³³ *Gangel* 1937. 8–13. o.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson–Sopron Megye (MNL GYMSM) Soproni Levéltára (SL) X.302. „A soproni nőegyletnek árva, vagyontalan tiszti leányok nevelésére alakult egyesülete” iratai 1876–1877.

³⁵ K.u.k. Ungarisches Infanterie Regiment Freiherr von Conrad Nr. 39. Felállított: 1756, Bécs–Debrecen.

keiket leginkább a k. k. birodalmi hadügyminisztérium képviselheti.”³⁶ Ez úgy a biztos anyagi hátteret, mint a megfelelő szellemiség biztosítását is jelentette. Ezért 1875-ben az egyesületi közgyűlés úgy határozott, hogy bizonyos feltételek mellett átadja a nevelőintézetet a Cs. Kir. Hadügyminisztériumnak.³⁷ Ezek a feltételek kikötötték, hogy az intézet továbbra is Sopronban a hernalsi szellemben működjön. Az alaptőke jövedelmeiből ellátott növendékeket a közös hadsereg tisztjeinek árvái közül válasszák ki, a meglévő ösztöndíjas, alapítványi helyek megmaradjanak. Ha az intézet valami okból mégis megszűnne, úgy a fennmaradó vagyont a közös hadsereg tisztjei árva gyermekeinek ellátására fordítsák. Felkérték Erzsébet királynét, hogy a soproni intézetet is vegye hasonló módon pártfogásába, mint a hernalsit.³⁸

Közös hadügyi igazgatás

A közös Hadügyminisztérium fennhatósága mindkét fél számára előremutató lehetőségeket hozott magával: a Hadügyminisztérium sikerrel integrálta a katonai iskolák sorába a soproni intézetet, amely viszonylagos önállóságának megőrzése mellett a korábbi szűkös anyagi lehetőségeken túllépve, immár sokkal nagyobb léptékben fejlődhetett. Az egyesületi átadást követően néhány hónapon belül megindultak a bővítési munkálatok Sopronban, és az immár katonai igazgatás alatt álló intézet 1877 októberében a korábbi huszonnyolc helyett negyven férőhellyel kezdhetette meg a tanítást.³⁹ A hadügyi irányítás szabályozottabbá tette a mindennapi működést. A soproni igazgatónő egyenrangú volt a hernalsival, az intézményt nem rendelték Hernals alá. A Hadügyminisztérium még az átvétel évében közös tantervet írt elő a két tanintézetnek.

A tiszti leánynevelő intézetek működését egy, a Hadügyminisztérium által kinevezett, az összekötő szerepét is betöltő felügyelő folyamatosan ellenőrizte. Érdekesség, hogy még a kiszolgáló személyzet kiválasztásában sem kapott az intézményvezető szabad kezét: lehetőleg a Judenauban⁴⁰ lévő császári királyi leányárvaházból vagy az alsó-ausztriai Seebensteinben,⁴¹ illetve Szatmárnémetiben⁴² működő legénységi nevelőintézetből kellett személyzetet választania.⁴³ A soproni iskola állandó tanári személyzete – csakúgy, mint korábban – a hernalsiak közül került ki. A tiszti leánynevelő intézetek igyekeztek a tanári utánpótlást saját növendékeik köréből biztosítani: az átadást követően a soproni tanítóképzős növendékek, akik korábban az orsolyiták tanítóképzőjét látogatták, immár Hernalsban folytatták tanulmányaikat, és képesítővizsgát is ott tehettek.

³⁶ Protocoll der am 22. April 1875 und 29. Dezember 1875 abgehaltenen General-versammlungen des Oedenburger Frauenvereines zu rErziehung verwaister mittellosen k. k. Offiziers-Töchter. Oedenburg, 1875. 5. o.; MNL GYMSM SL APOe VIII. 8434/I. Müller Paulin hagyatéka, külön csomó.

³⁷ *Arbter* 1892. 113–114. o.

³⁸ Vö.: *Németh* 2014. 189. o.

³⁹ Az építkezés évtizedeken keresztül folyamatos volt, nem csak Sopronban, hanem Hernalsban is. Sopronban új szárny épült, a hernalsi épületet pedig korszerűsítették. Az uralkodó mindkét intézménybe ellátogatott, ahogy a császári család főrangú hölgyei is rendszeres vendégek voltak.

⁴⁰ Judenau (Ausztria) Alsó-Ausztriában a tulli körzetben található.

⁴¹ Seebenstein (Ausztria) Alsó-Ausztriában a neunkircheni kerületben található.

⁴² Szatmárnémeti (Románia) Szatmár megye székhelye.

⁴³ *Gangel* 1937. 19. o.

1879-ben a Hadügyminisztérium a két intézet közös nyaralójaként rendelkezésre bocsátotta a hirtenbergi kastélyt.⁴⁴ Ettől fogva majdnem két évtizeden keresztül a nyári hónapokban azok a növendékek, akiknek nem volt lehetőségük családi körben vakációzni, itt töltötték idejüket. A hernalsi és a soproni intézet igazgatónői egy-egy hónapot, egymást váltva igazgatták a hirtenbergi kastélyt.⁴⁵

Az 1880-as évek a további bővítés jegyében teltek. A Hadügyminisztérium Hernalsban és Sopronban is a szomszédos házak felvásárlásával és átalakításával oldotta meg a bővítést, mindkét intézetben ekkor készültek el a házi kápolnák is, melyek avatásán személyesen a császár is megjelent, Sopronban 1884-ben, Hernalsban 1888-ban.⁴⁶ A hernalsi tanító-nőképző munkájának megkönnyítésére saját gyakorlóiskolát nyitottak, és hogy a tanító-nőképzőt elvégezni nem tudó, gyengébb tanulmányi teljesítményű növendékek is képzett nevelőnők lehessenek, számukra óvónőképzőt és gyakorló kisdédóvót állítottak fel.

1889-ben az uralkodó úgy rendelkezett, hogy a hadsereg, illetve annak valamennyi része, szervezete és intézménye a „császári és királyi” megjelölést köteles használni, így lett a két tanintézet hivatalos megnevezése „K. und K. Offiziers-Töchter Erziehungs-Institut zu Hernals”, illetve Oedenburg (Sopron).⁴⁷

A propaganda sem maradhatott el: *A mi hadseregünk* című 1889-es kiadvány ideális képet rajzol egy újonnan érkező növendék szemével a hernalsi intézetről.

„Egy kis kapun át a kertből megint azon épületbe jutottunk, a melyből kijöttünk. Egy nyitott ajtón egy kis gyermekek számára berendezett iskolaszobát láttam; ez a »gyermekkert«, szólt nyájas vezető társam. Ez a felvilágosítás előttem nem volt egészen világos. »Hát már ilyen apró gyermekek is bevétnek az intézetbe?« »Oh nem! E gyermekkertben nem intézetbeli gyermekeket nevelünk; ez a gyakorló iskolához tartozik. Mert itt nem csak 3 osztályú polgári iskola van az intézet 11–14 éves növendékei számára, hanem egy 4 évfolyamos tanítónőképezde is egy hozzátartozó előkészítő tanfolyammal. Mivel pedig minden ily intézethez egy-egy gyakorló iskola és egy gyermekkert is tartozik, intézetünkben ilyen is és még 5 osztályos leánv-népiskola is áll fenn. Ebbe a közeli környékbeli gyermekek bejárnak; mi 'hernalisták' pedig, kik a képezde 3-dik és 4-dik évfolyamába járunk, tanítónőink vezetése mellett a gyermekeket oktatjuk. Hisz azért tartanak velünk az intézetből való kilépés előtt a tartományi tanfelügyelő előtt szigorú vizsgát; és ha 'éretteknek' találnak bennünket, bizonyítványt kapunk mint okleveles tanítónők.« – ily társalgás mellett elhaladtunk a fürdőszoba és a földszint egyéb alárendelt helyiségei mellett, míg a nagy lépcsőhöz, az épület új részéhez értünk. Itt sorba néztük az 5 osztályos gyakorlóiskolát, a képezdét, a rajztermet, a természettani külön termet és végre a 2-ik emeleten a zongoratermek egész sorozatát.»⁴⁸

Ez a rövidke, egy kislány szájába adott „visszaemlékezés” pontosan bemutatja az intézet szervezetét: az ötosztályos elemi iskolára épült a három évfolyamos leánypolgári a 11–14 éves növendékek számára, ezt követően pedig a négy évfolyamos tanítónőképzőben vagy az óvónőképzőben tanulhattak tovább a leányok. Mind a két képző intézetnek saját

⁴⁴ Gangel 1937. 26. o.

⁴⁵ Vö.: Németh 2014. 192. o.

⁴⁶ Dávidházy 2001. 330. o.

⁴⁷ A soproni intézet megnevezéséről szóló közös hadügyminiszteri rendelet 1903. február 19-én kelt.

⁴⁸ Danczer 1889. 555–560. o.

gyakorlóiskolája, illetve -óvodája volt. Előbbi szintén öt osztályos, „külsős” leányelemi-ként működött.

Ugyanezen kiadványban a soproni intézetnek már csak néhány soros leírás jutott, melyből kiderül, hogy ebben az időben már nem csak a tanítónőképzős, hanem a polgári iskolai tanulmányokat is Hernalsban folytatták a soproniak: „Ez intézet úgy hasonlít a hernalsihoz, mint a leánygyermek a nénjéhez. Kisebb az intézet, kisebbek a növendékek és mind a berendezések a zsenge gyermekkor követelményeihez vannak alkalmazva. Szép falitáblákkal díszített négy tágas teremben tanítják itt a gyerekeket a népiskola 2–5. osztályának tantárgyaiban, mi által egyúttal a hernalsi polgári iskola legelső osztályára előkészítettnek.”⁴⁹

Az 1911/12-es tanévben újabb jelentős, mindkét intézet életét befolyásoló szervezeti átalakítást vezetett le a Hadügyminisztérium. A hirtenbergi kastély immár elemi iskolaként működött, a tiszti leányvárvák itt kezdték tanulmányaikat. A 10 évesek ezután Sopronban folytatták a négy osztályos leánypolgárit, és Hernalsban fejezték be a szintén négy évfolyamú tanítónőképzőt.⁵⁰

Az első világháború a tiszti leánynevelő intézetek szabályozott és nyugalmas életét is szétzilálta. Fokozottabb takarékoskodás mellett a növendékek kézimunkaóráin és saját felajánlásból is immár a fronton harcoló katonák és a sebesültek számára készítettek köteteket és alsóneműt. Az 1898-tól a st. petersbergi⁵¹ kastélyban bonyolított tiroli nyaralások is elmaradtak, mert a kastélyban hadikórházat rendezett be a Hadügyminisztérium, mint ahogy a soproni épület ebédlőjében és tornatermében is. A világháború végén, 1918-ban hadügyminiszteri rendelettel küldték haza a cseh, lengyel, horvát, osztrák növendékeket.⁵²

A Monarchia felbomlását követően az Osztrák Köztársaság vette át a hernalsi iskolát és az épületet. A korábban létrejött különféle tanintézetek tovább működhetek, az 1920-as években óvónőképző intézet és hozzá kapcsolt gyakorló óvoda, tanítónőképző intézet gyakorlóiskolával, kereskedelmi iskola, és középiskolák (Mittelschule, Oberschule) kaptak itt helyet. A hernalsi tiszti leánynevelő intézet számára azonban a Monarchia felbomlása a megszűnést jelentette. Magyarországon a tiszti leánynevelő intézet fennmaradását az 1921. évi XLIV. tc. biztosította, amely lehetővé tette a volt cs. és kir. katonai nevelőintézetek további működését a magyar vallás- és közoktatásügyi valamint honvédelmi miniszterek közös felügyelete alatt. Az 1921. december 14-i népszavazást követően már 1922 januárjában újraindulhatott az iskola, amely 1922. április 10-én Zrínyi Ilona nevet vette fel.⁵³ Még 22 év adatott meg a régi falak között a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézetnek, amely véglegesen 1944-ben szűnt meg.⁵⁴

⁴⁹ Gangel 1937. 561. o.

⁵⁰ Gangel 1937. 43. o. Gangel Erzsébet egy félmondatos utalásából értesülünk arról, hogy azok a növendékek, akik a polgári vagy a tanítóképző intézet magasabb követelményeit nem tudták teljesíteni, az ausztriai Retz apácakolostorába kerültek, ahol varrásra oktatták őket.

⁵¹ St. Petersberg (Ausztria) Tirol tartományban, Innsbruck közelében található, a középkori várat egy 1857-es tűzvész után I. Ferenc József császár 1893-ban építtette újjá.

⁵² Gangel 1937. 47. o.

⁵³ A Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet értesítője az 1934/35-ik isk. évről. Sopron, 1935. 16. o.

⁵⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő időszak történetével jelen írás nem foglalkozik, a M. Kir. Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet XX. századi történetéről lásd: Gangel 1937.; Zátonyiné – Simorjayné – Vass 2003.; Závodi 2005.; Závodi 2006.; Németh 2014.

BIBLIOGRÁFIA

- Arbter* 1892. *Adele Arbter*: Aus der Geschichte der k.u.k. Officierstöchter-Erziehungs-Institute. Wien, 1892.
- Danczer* 1889. A mi hadseregünk. Az osztrák–magyar monarchia népei fegyverben és zászlók alatt. Budapest, 1889. <http://scharekf.hu/dotroll/neveles/intezetek.htm> (A letöltés ideje: 2015. október 20.)
- Dávidházy* 2001. I. Ferenc József Sopronban 1884. május 31.–június 1. *Soproni Szemle*, 55. (2001) 330–336. o
- Engelbrecht* 1984. *Helmut Engelbrecht*: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 3. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Wien, 1984.
- Engelbrecht* 1986. *Helmut Engelbrecht*: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 4. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie. Wien, 1986.
- Filch* 1995. *Renate Flich*: „Die Erziehung des Weibes muß eine andere werden.” (Louise Otto-Peters) – Mädchenschulalltag im Rahmen bürgerlicher Bildungsansprüche. In: Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert. Hg. *Brigitte Mazohl-Warni*. Wien–Köln–Weimar, 1995. 269–300. o.
- Gangel* 1937. *Gangel Erzsébet*: A soproni magyar királyi Zrínyi Ilona honvédtiszti leánynevelőintézet története 1850–1936. Budapest, 1937.
- Németh* 2013. *Németh Ildikó*: Adalékok a soproni tiszti leánynevelő intézet alapításának történetéhez és a Flandorffer család társadalmi szerepvállalásához (1853). *Soproni Szemle*, 67. (2013) 3. sz. 86–294. o.
- Németh* 2014. *Németh Ildikó*: Adalékok a soproni Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet építéstörténetéhez 1850–1944. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 14. Szerk. *Závodi Szilvia*. 2014. 181–199. o.
- Rammler* 1840. *Otto Friedrich Rammler*: Universal Briefsteller oder Musterbuch zur Abfassung aller im Geschäfts-, und geimenen Leben, sowie in freundschaftlichenVerhältnissen vorkommendenAufsätze. Leipzig, Verlag Otto Vigand, 1840. 166. o.
- Reglement 1859. Reglement für das Hernalser Officiers-Töchter-Erziehungs-Institut. Wien, 1859.
- Rosenberg* 1896. *Karl Rosenberg*: Die k.u.k. Officierstöchter-Erziehnugs-Institut in Wort und Bild. Wien, 1896.
- Závodi* 2005. *Závodi Szilvia*: A soproni Magyar Királyi Zrínyi Ilona Honvédtiszti Leánynevelő Intézet. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 8. Szerk. *Hausner Gábor*. 2005. 53–73. o.
- Závodi* 2006. *Závodi Szilvia*: Élet a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Honvédtiszti Leánynevelő Intézetben. In: A múlt feltárása előítéletek nélkül. Szerk. *Gergely Jenő – Horváth Ildikó – Strausz Péter*. Budapest, 2006. 139–156. o.
- Zátonyié – Simorjayné – Vass* 2003. *Zátonyiné Ódry Mária – Simorjayné Gödry Nóra – Vass Jenő Sándor*: Szeretettel, hűséggel. A soproni volt magyar királyi Zrínyi Ilona Honvéd Tiszti Leánynevelő Intézet emlékére. Budapest, 2003.

Ildikó Németh

BOARDING SCHOOLS FOR THE DAUGHTERS OF ARMY OFFICERS IN THE AUSTRO-
HUNGARIAN MONARCHY

Summary

The boarding schools for the daughters of officers in Hernals, Sopron and Hirtenberg made up a unique segment of institutionalized education for young ladies, gaining its final shape in the second half of the 19th century. The first such school was established upon the initiative of Joseph II in St. Pölten as early as the end of the 18th century. The boarding school for the young ladies was founded by the ruler in order to offer appropriate schooling for the orphaned daughters of the officers of the Imperial-Royal Army, and the young women could later provide for their own living by working as governesses and teachers. The paper explores the history of the institution which moved to Hernals (Vienna), and that of the school in Sopron, from the beginnings until the dissolution of the Monarchy.

Ildikó Németh

OFFIZIERS-MÄDCHENERZIEHUNGSANSTALTEN IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN
MONARCHIE

Resümee

Ein besonderes Segment des sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts vollkommen entfaltenden institutionellen Mädchenunterrichts bildeten die Offiziers-Mädchenerziehungsanstalten, nämlich die Schulen von Hernals, Sopron (Ödenburg) und Hirtenberg. Die erste solche Schule wurde noch Ende des 18. Jahrhunderts auf Initiative von Joseph II. in St. Pölten aufgestellt. Die Offiziers-Mädchenerziehungsanstalt wurde vom Herrscher gegründet, damit die verwaisten Töchter der Offiziere der kaiserlich-königlichen Armee eine entsprechende Erziehung erhalten und später als Erzieherinnen und Lehrerinnen auch ihren Unterhalt sichern können. Die Studie verfolgt die Geschichte der Entstehung des im späteren Verlauf nach Hernals (Wien) ziehenden Instituts, von den Anfängen bis zur Auflösung der Monarchie.

Ildikó Németh

INTERNATS POUR FILLES D'OFFICIERS DANS LA MONARCHIE AUSTRO-HONGROISE

Résumé

L'éducation institutionnelle des filles s'est beaucoup développée dans la deuxième moitié du 19^e siècle. Les internats pour filles d'officiers, à savoir les écoles de Hernals, Sopron et Hirtenberg furent des établissements particuliers. La première école de ce type fut créée à la fin du 18^e siècle à Sankt Pölten à l'initiative de Joseph II afin que les orphelines d'officiers de l'armée impériale-royale puissent bénéficier d'une éducation qui leur permettra de gagner leur vie en tant qu'institutrice ou gouvernante. L'étude retrace l'histoire de cet établissement, qui fut ensuite transféré à Hernals (Vienne), et de l'école de Sopron du début jusqu'à la dissolution de la Monarchie.

Илдико Немет

ОФИЦЕРСКИЕ ИНСТИТУТЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕВУШЕК
В АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ

Резюме

Офицерские институты воспитания девушек: школы в Хернальс, Шопрон и Хиртенберг образовали особый сегмент организации обучения девушек распространённого во второй половине 19-го века. Первая школа такого характера была создана ещё в конце 18-го века в городе Санкт Пёлтен по инициативе П. Йосифа. Правитель основал Офицерский институт воспитания девушек для того, чтобы осиротевшие девочки офицеров императорской и королевской армии могли получить соответствующее воспитание, образование, тем самым обеспечивалась возможность их существования в качестве воспитательниц, гувернанток, учителей. Эта работа прослеживает схематическую историю создания института, со временем переселённого в Хернальс (Вена), а также Шопронского института, от начала до самого распада Монархии.